

XAIME SUBIELA

Consellería de Cultura da Xunta de Galicia

Democracia e política lingüística en Galiza

Este texto divídese en dous grandes apartados, o primeiro dá conta de como se desenvolveron as políticas lingüísticas en Galiza durante o período democrático -circunscibíndose aos últimos 25 anos-; o segundo, abre unha vía de reflexión sobre a fundamentación democrática da normalización lingüística, en concreto cales deben ser os fundamentos morais da intervención pública da promoción da lingua galega.

1ª parte: As políticas lingüísticas na democracia.

Considero que, a respecto desta parte, non son moitas as novidades sobre os textos que xa daban conta das características principais da política lingüística da Xunta de Galiza - especialmente do departamento dedicado á promoción da lingua galega, a DXPL /SXPL-: Monteagudo, H. (1997), Cidadanía-CCG (2002), e Subiela, X. (2002); xunto a achegas máis recentes Bouzada, X. (2005), Lorenzo, A. (2007). Entendo que as explicacións destes textos teñen plena vixencia, e, por tanto, no presente traballo baseareime neste fondo de coñecemento para realizar dous exercicios: por unha parte, incluír unha serie reflexións máis de fondo ao fío das explicacións da política lingüística en Galiza; e por outra, estenderei as miñas consideracións ata o momento presente, introducindo algunhas valoracións sobre a súa evolución.

Proceso social e económico

Modernización de Galiza.

O proceso de %modernización+ de Galiza tivo un retraso importante a respecto de outras sociedades da nosa contorna. A maioría da poboación mantivo unhas dinámicas de comportamento características das sociedades tradicionais ata ben entrado o século XX. Obviamente, importantes sectores sociais galegos foron partícipes dos procesos modernizadores dos países occidentais, tanto no plano económico, con desenvolvemento industrial, e a incorporación de lóxicas capitalistas ou tipos de cultivos no ámbito agrario; como no plano social, con certa urbanización e certas mudanzas na estrutura social; ou no plano das ideas coa aparición de movementos ideolóxicos parellos ao conxunto das sociedades occidentais.

Sen embargo, ata a década dos sesenta non se produce un proceso modernizador masivo, con vontade de penetrar en todos os lugares e dimensións da sociedade galega; este estivo asociado ao modelo *desarrollista* que tivo lugar no ámbito español. Desde os anos 60 ata o momento actual as transformacións sociais foron moi profundas e moi rápidas, pasamos de ser un país maioritariamente vinculado ao sector primario (agricultura e pesca) de corte tradicional, a un país bastante terciarizado cunha estrutura social máis semellante ao resto das sociedades occidentais. Procedese a unha desagrarización relativa da sociedade galega, e tamén unha urbanización importante, un abandono paulatino das aldeas en tránsito cara as cidades e vilas galegas - anteriormente o noso proceso urbanizador tiña como principal destino cidades como Buenos Aires, Montevideo, A Habana, e logo en Lausanne, Barcelona, Bilbao e Madrid-.

Reproducción diglósica da lingua galega.

As linguas non permaneceron alleas as transformacións sociais da modernización de Galiza. Os cambios que se produciron na sociedade galega nas últimas décadas tamén trouxeron consigo mudanzas profundas na utilización das linguas, que, ao meu xuízo, dan conta do proceso de substitución lingüística do galego.

Pero antes de isto pode ter interese facer unha pregunta en sentido inverso, máis que cuestionar a actual perda de falantes de galego, podemos preguntarnos como é que o galego foi o idioma de instalación da gran maioría da poboación ata datas tan recentes?. Como é posíbel que a forza uniformizadora do Estado moderno español non fose quen de homoxeneizar á sociedade galega?

Está claro que a incorporación do castelán penetrou nas elites sociais galegas de maneira temperá, todos os corpos vinculados ao Estado operaban nesta lingua, pero tamén outros segmentos sociais poderosos -elite eclesiástica, burguesa, etc-. A lingua asociada á construción do Estado-nación moderno foi no noso caso o castelán, e por tanto o proceso nacionalizador do Estado español -procurar unha correspondencia cultural coas fronteiras políticas- estivo asociado á extensión desta lingua. Este proceso ten unha importancia central na concepción dos idiomas, tal e como nos explica o *Euromosaic*: %as linguas de Estado, as linguas %modernas+, as que debían utilizarse para exercer actividades %modernas+ que esixían a esencia da razón: administración, educación, ciencia. As outras podían utilizarse no contexto emocional do %tradicional+.

Ou sexa, que a lingua %moderna+ do Estado é clave para operar no ámbito moderno, pero non é moi relevante para aqueles sectores sociais que permanecen suxeitos ás dinámicas tradicionais. Para ir coas vacas, ou facer zocos, falar castelán tampouco ten demasiada importancia; só cando hai unha expectativa firme de mobilidade social -a emigración sería unha variante disto- cobra sentido incorporar o castelán como instrumento útil para desenvolverse no novo contexto -para un/ha mesmo/a ou para a súa descendencia-. Ao longo do século XX o sistema educativo xogou un papel importante neste sentido, dado que as destrezas adquiridas na escola, como a aprendizaxe en lingua castelá, tiñan importancia para a cualificación profesional de determinados traballadores.

No ámbito da comunidade rural tradicional o galego tiña garantida a súa reprodución para as funcións circunscritas a ese ámbito, estando garantida igualmente a presenza da lingua castelá para as funcións asociadas ao Estado e ás clases dominantes. Na medida en que a sociedade galega mantivo características tradicionais podemos falar de reprodución lingüística diglósica. Diglósica no sentido de que as dúas linguas en contacto son utilizadas para funcións diferentes, e unha delas está asociada aos usos de dominación política e social; pero tamén reprodución, xa que a lingua no ámbito da comunidade tradicional trasládase de pais a fillos sen maiores interferencias -mesmo en períodos onde a escolarización en castelán era case universal-.

Aventúrome a dicir algo máis, que os usos lingüísticos en Galiza funcionaron como unha marca de clase que era funcional para as clases dominantes, en canto que o castelán os distinguía dos %sectores populares+ labregos, traballadores manuais, etc., e ata certo punto estaban interesados en reproducir a diferenza.

Podería dicir que o idioma galego conservou tan amplo nivel de uso ata data recente, debido a un certo %arcaísmo+ da sociedade galega, que garantía a súa reprodución lingüística diglósica. Tamén a este respecto nos advertía o *Euromosaic* de que a maioría dos grupos lingüísticos minoritarios da Unión Europea, case todos eles de linguas non estatais, están na periferia económica.

Mobilidade social e non reprodución da lingua galega.

O tránsito de *comunidade tradicional a sociedade moderna* -en termos Ferdinand Tönnies- é a transformación de fondo que ensancha as posibilidades da mobilidade social, e que establece certos requisitos para medrar na sociedade moderna. No noso caso, o ascenso social -a partir dun determinado nivel- levaba asociado a utilización do idioma no que operaban as clases dominantes, e que era o instrumento de utilización escrita no que se atopaba calquera documentación, ademais de estar prohibida a utilización do galego en moi diversos ámbitos.

Como dixen, a grande mudanza da sociedade galega a partir da década dos 60 é a clave para comprender a amplitude e profundidade do proceso de substitución lingüística actual. Con anterioridade, o castelán xa tiña unha presenza relevante nos ámbitos urbanos (Rei Doval), pero ata esa altura Galiza era unha sociedade maioritariamente rural (e tradicional). A medida que o groso da poboación se traslada ao ámbito urbano, rómpese de maneira masiva a reprodución da lingua galega, dado que os pais e as nais educan aos seus fillos/as na lingua na que estiman que

Ile vai ir mellor na vida. Pero ademais, outras axencias de transmisión do castelán como a educación ou os medios de comunicación eran máis accesíbeis ao conxunto da poboación, e máis determinantes para a evolución social.

Neste contexto, o castelán convertese na lingua do progreso, e o galego asociase co atraso, con aquilo do que se quería fuxir. A lingua galega aparece como un marcador de identidade negativa, un estigma de procedencia que é deostado no mundo %moderno+, unha característica que identifica ao seu portador con un mundo que valora negativamente, e por tanto unha %diferenza+ que preferiría non ter.

En sentido complementario, a lóxica de diferenciación social conduciu a extremar esta marca; en moitos contextos a cuestión xa non era que falases en castelán, senón demostrar canto de lonxe estabas do galego -apreciando positivamente a súa ignorancia-.

Proceso político

Democracia e institucionalización da Comunidade Autónoma.

A instauración dun réxime democrático en España, e a constitución de Galiza como Comunidade Autónoma estableceu a estrutura de oportunidade que permitiu a actuación pública de salvagarda duns mínimos dereitos para os galego-falantes, nun primeiro momento, e a promoción da lingua galega posteriormente.

Transición democrática.

A instauración da democracia estableceu a estrutura de oportunidade política que fixo posíbel a cobertura pública para os dereitos dos galego falantes, e do propio idioma galego como un valor a salvagardar e promover. No caso español, o proceso de conquista da liberdades e de reivindicación das nacións históricas foi bastante parello; e do mesmo xeito os procesos de instauración dun réxime democrático e a descentralización política.

Neste sentido, o momento histórico do último franquismo e da transición á democracia xerou un ambiente favorable ás reivindicacións como as da lingua; considerábase que a falta de democracia atinxía non só as liberdades e a representación política, senón tamén a pluralidade cultural e lingüística do Estado. A utilización pública de idiomas diferentes ao castelán, vivíase como un exercicio de conquista das liberdades e de xustiza histórica; pero tamén noutro sentido, reivindicacións de carácter nacional, incluían esa dimensión de conquista das liberdades; na linguaxe da época, a liberación do *pobo oprimido* (democracia para o conxunto dos cidadáns) estivo bastante ligada á liberación dos *pobos oprimidos* (vindicación de dereitos colectivos).

Ao feito de que o galego fose a lingua da maioría da sociedade, e a lingua das clases menos favorecidas, xuntouse á súa consideración como lingua que nos definía como colectividade diferenciada ao longo da historia. A idea de pobo utilizábase en sentido múltiple e impreciso, xa que en si mesmo é un significante evocador e con potencialidade mobilizadora; isto permitía confundir vindicacións de orde democrática, de esquerdas, e as galeguistas/ nacionalistas.

Todo isto producíase en oposición a un réxime autoritario que incorporaba como parte fundamental do seu discurso o nacionalismo español, cunha concepción monolítica e represiva de España, na que non había cabida para diferenzas culturais, e menos que estas tivesen significación política. Máis adiante comentarei o significado da Constitución Española na configuración do novo marco de liberdades no ámbito lingüístico.

O Estado das autonomías.

O proceso de descentralización fixo confluír en España a dimensión política e administrativa. Dun Estado fortemente centralizado pasouse a un sistema que daba conta da necesidade de descentralización administrativa -en aras dun mellor servizo aos cidadáns, e maior eficiencia-, e das reivindicacións políticas en favor da autonomía política de diversos territorios -onde diversos suxeitos internos reclamaban dereitos de autogoberno-.

O Estado das autonomías é unha resposta única a estas dúas cuestións, que acabou

conformando unha dinámica de descentralización política de corte federalizante, outorgaba carácter político a cada unha das unidades -existencia de parlamentos, autónomos, executivos, competencias propias, etc.-, e, de algún xeito, equiparaba ao conxunto das Comunidades Autónomas, agás no plano cultural e lingüístico.

Os motores do proceso de descentralización política foron protagonizados polas reivindicacións catalá e vasca, e en menor medida por outras comunidades. Isto provocou que se establecera un contexto máis favorábel ás reivindicacións do conxunto das linguas minorizadas. Foi frecuente que Cataluña e o País Vasco establecesen o marco de relación co Estado, ou a normativa de promoción da lingua propia constitucionalmente aceptábel, pero sobre todo, establecían o modelo de referencia -para o noso caso a normativa do galego tendeu a imitar principalmente á catalá-.

Institucionalización da Comunidade Autónoma Galega.

A instauración de Galiza como Comunidade Autónoma foi o factor determinante para a existencia de política lingüística. O Estatuto de Autonomía establecía un marco de competencias propias entre as que se atopaba a propia materia lingüística, e outras nas que o Parlamento e Administración autonómicos estaban obrigados a facer xestión das linguas, como o ensino, os medios de comunicación públicos, ou a lingua de expresión da propia Administración. Tamén abría un campo de posibilidades no resto das competencias, que coincidiu no tempo cun período de expansión de determinados servizos público -pe. a sanidade-, onde desde os anos 80 ata mediados dos 90 a CAG foi adquirindo importantes competencias.

Compre chamar a atención sobre a importancia que cobrou a lingua como capital simbólico de lexitimación das institucións autonómicas, e de diferenciación política. Durante estes 25 anos estableceuse unha dinámica política entre as forzas que encabezaban o goberno autonómico e o central, que conlevaba confrontación cando non coincidía a mesma forza nos dous gobernos. Un exemplo disto foi cando en setembro de 1987 o goberno de Alianza Popular, promulgaba o Decreto que establecía que o galego como idioma vehicular de varias materia no Ensino Medio, impugnada polo executivo de Felipe González diante do Tribunal Constitucional; que deu lugar a histórica manifestación de decembro de 1987, á que asistiu Xerardo Fernández Albor.

A actuación pública sobre a lingua na Galiza democrática

Caracterización da política lingüística en Galiza:

- ✓ O principal obxectivo implícito da política lingüística foi evitar a confrontación por motivos lingüísticos ao tempo que se rendibilizaba o capital simbólico da lingua galega. Creo que a relevancia da ausencia de conflitividade social arredor das linguas, podemos valorala hoxe de xeito máis benevolente, xa que aprezo como as reaccións en contra da normalización lingüística poden ter un certo alcance social.
- ✓ Podemos considerar a política lingüística da Xunta de Galicia como de baixa intensidade (A. Lorenzo), caracterizada pola súa morneza, escasa densidade e diversificación. En termos politolóxicos, poderíamos denominala incrementalista: ir facendo. Un facer sen molestar, que equivaleu segundo os casos a non facer, ou ben facer en asuntos pouco problemáticos -a miúdo de escasa relevancia para a promoción social da lingua-, e sobre todo, a establecer normas declarativas de dereitos cun certo grao de ambición para as que logo non se habilitaban medios para o seu cumprimento.

Tamén é certo que o contido declarativo da lexislación tiña un carácter simbólico, tendo a pretensión de ser utilizada como factor de concienciación (Ferreira & Nogueira & Tato & Villares). A lexislación en moitos caso tiña un carácter tendencial, operaba como unha referencia á que se debería chegar, máis que como uns mínimos exixíbeis; cabe dicir, que isto é relativamente frecuente noutros campos como o medio ambiente, as políticas de igualdade, etc.

- ✓ Confrontación cos principais axentes promotores da normalización lingüística.
- ✓ A política lingüística galega foi unha imitación adaptada do modelo catalán, como xa expliquei.

Cataluña definía o marco do posíbel e aceptábel, o marco conceptual -normalización, lingua propia, etc-, e xogaba como punta de lanza de accións a desenvolver -se ben á súa vez estes imitaban maioritariamente o modelo do Quebec-

Contidos principais da Política lingüística da Xunta de Galicia:

- ✓ Estandarización do corpus e centralidade do lingüístico. Durante o período preautonómico estableceuse a norma do idioma galego (Instituto da Lingua Galega-USC / Real Academia Galega), que tivo un desenvolvemento do corpus lingüístico durante todo o período: vocabularios, dicionarios, gramáticas, etc. Este foi un dos campos máis atendidos durante este período, e tamén un dos máis controvertidos, dando lugar a un conflito sobre a norma que enfrontou a boa parte dos axentes promotores da lingua galega.
- ✓ As principais actuacións da Xunta de Galicia atenderon ao desenvolvemento da Lei de Normalización Lingüística:
 - No ámbito da educación, incorporar o idioma galego como materia, e logo como lingua parcialmente vehicular do ensino, establecendo os decretos que tiveron maior repercusión pública, e o fundamento da reclamación por incumprimento por parte dos axentes da NL.
 - A Administración autonómica asumiu a utilización da lingua galega na súa comunicación escrita, tanto interna como na relación cos cidadáns (pe. o DOG se difunde case exclusivamente neste idioma).
 - Na creación dos medios de comunicación públicos galegos, radio e televisión, decidiuse que utilizasen en exclusiva o idioma galego -agás a publicidade no caso da TVG-.
 - No caso dos topónimos das poboacións galegas, aprobáronse as formas galegas como legais a todos os efectos. Un dos conflitos simbolicamente máis relevantes do período, tivo que ver coa utilización en castelán do topónimo da Coruña.
- ✓ A Dirección Xeral de Política Lingüística da Consellaría de Educación (actualmente Secretaría Xeral vinculada á presidencia da Xunta de Galicia), interveu en diversos campos, destacando as súas actuacións no referido á formación en lingua galega para adultos, nas axudas para promover o uso do galego en diversas entidades, na xeración de recursos para a galeguización, e nas campañas de promoción e sensibilización social. Vemos de maneira sintética o conxunto das actuacións da Xunta de Galicia, especialmente as da DXPL/SXPL.

O desenvolvemento da política lingüística

FORMULACIÓN DO PROBLEMA	SOLUCIÓN PROPOSTA
EVITAR A CONFLICTIVIDADE	GARANTIR O CUMPRIMENTO DA NORMATIVA
ACCIÓNS DESENVOLTAS	EFECTOS PRETENDIDOS
1. Ensino do/en galego a través do sistema educativo 2. Medios públicos autonómicos en galego (CRTVG) 3. Lingua da Administración autonómica. Apoio á incorporación a outras AA.PP. 4. Cursos de formación: capacitación lecto-escritora, fundamentalmente dos traballadores públicos 5. Fixación da norma e desenvolvemento do corpus. Investigación científica do idioma	1. Garantir o coñecemento das dúas linguas oficiais. Evitar que o ensino sexa un factor desgaleguizador 2. Prestixiar o idioma galego a través da súa presenza pública 3. Garantir os dereitos dos administrados. AA.PP. como elemento promotor na relación coa cidadanía 4. Adquisición da competencia para garantir o desenvolvemento profesional. Promover o uso 5. Conformación e actualización do corpus lingüístico

6. Campañas de promoción e sensibilización.
7. Creación de SNL/ENL en entidades e organismos públicos e privados
8. Subvencións e axudas a empresas e asociacións
9. Subvencións para a promoción da edición
10. Subvencións a medios de comunicación privados

6. Mellora das actitudes cara ao galego
7. Facilitar e promover o seu uso nas entidades. Garantir o uso correcto
8. Promover a galeguización dos usos escritos públicos das organizacións
9. Aumentar a oferta de recursos en galego, sobre todo no ensino
10. Incrementar o uso do galego nos medios de comunicación

Fonte: elaboración propia, sobre a base do libro *O proceso de normalización do idioma galego (1980-2000). Volume I: Política lingüística: análise e perspectivas.*

Emerxencia dun novo ciclo de política lingüística en Galiza

Nos últimos anos producíronse unha serie de cambios arredor da política lingüística no noso país que apuntaban cara unha actuación máis consensuada en favor da lingua galega; un impulso decidido que abrise un novo ciclo, tan agardado polos axentes promotores do idioma galego. Os cambios aos que me refiro son (A. Lorenzo): a modificación da normativa (RAG) en 2003, a aprobación do Plan Xeral de Normalización da Lingua Galega en 2004, e o cambio de goberno en 2005 coa creación dunha Secretaría Xeral de Política Lingüística na presidencia da Xunta de Galicia.

A Real Academia Galega procedeu á modificación das Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego no anos 2003, a partir do traballo dunha comisión integrada por académicos numerarios, representantes dos Departamentos de Filoloxía Galega das tres universidades galegas e do Instituto da Lingua Galega. Para o seu presidente Xosé Ramón Barreiro Fernández, %a busca da concordia lingüística explica que se introduciran aspectos asumibles doutras propostas normativas+. Esta situación estableceu un novo consenso, máis integrador das diferenzas que sostían os/as diversos/as especialistas e axentes promotores da lingua galega.

O Plan Xeral de Normalización da Lingua Galega promovido pola anterior Administración da Xunta de Galicia, foi tamén un exercicio na procura dun novo consenso sobre a política lingüística. A implicación de diversos sectores con diferentes sensibilidades sobre o tema permitiron chegar a un acordo base de planificación lingüística que establecía novos retos, e un compromiso público como nunca houbera desde a Lei de Normalización Lingüística en 1983.

O cambio no goberno tamén supuxo unha nova expectativa, por unha banda o propio cambio xa significaba unha renovación, e por outra desprazar o departamento responsábel da Consellaría de Educación á presidencia da Xunta de Galicia, recollía unha vella demanda que o concibía como dinamizador dunha actuación transversal do conxunto do Goberno galego. Pero, sobre todo, agardábase unha actuación máis decidida e coherente, máis atenta efectividade social da intervención pública.

Ao meu xuízo, nesta década tamén se asistiu a un certo cambio de paradigma na promoción da lingua galega, que procuraba unha maior efectividade das accións, e un mellor acomodo democrático no tocante á recepción das mesmas. O discurso hexemónico do activismo e a %macro sociolingüística+ complementouse co discurso e a práctica dos/as profesionais de diversas institucións, que procuraban recursos máis operativos para a intervención concreta desde as Administracións Públicas a nivel micro/meso.

Os plans de algúns concellos e universidades comezaron a incorporar fórmulas da planificación estratéxica, concibindo os plans como un proceso de intervención social en si mesmo, un proceso que procuraba activar dinámicas de colaboración entre os axentes promotores do galego, e poñer estas accións en diálogo co conxunto da sociedade. Pártese da idea de que a implicación dos actores no proceso de reflexión e proposta, activa os recursos precisos para a súa posta en marcha, sendo unha garantía do seu compromiso e efectividade. Considerase aos actores do

proceso como suxeitos con criterio propio que dispoñen de ideas e recursos, non só como un obxecto sobre o que se actúa.

A nova situación froito dos cambios confluentes anunciaba un momento de consenso e novo impulso, xerou unhas expectativas que polo momento non foron cumpridas. Por unha parte, o cambio no goberno fixo que o Partido Popular adoptase posicións moi diferentes ás que mantiña cando gobernaba, unha vez na oposición está dando unha certa cobertura a algúns movementos contrarios á normalización lingüística, e ao propio PXMLG consensuado baixo a presidencia do Sr. Fraga Iribarne, un dos obxectivos desta nova estratexia é connotar ás accións do goberno como radicais e impositivas. Por outra parte, o departamento responsábel da política lingüística no novo goberno non foi capaz de establecer retos ambiciosos, e xerar alianzas estratéxicas cos activos para a promoción do galego na sociedade. Houbo diversos aspectos que melloraron de forma substancial, pero non se atendeu de todo as expectativas xeradas.

Ao meu xuízo, o cambio de goberno desenvolveu actuacións positivas en diferentes campos:

- ✓ O decreto do ensino establecendo o 50% das materias co galego como lingua vehicular. Tamén considero interesantes os esforzos por coordinar, dinamizar e proporcionar materiais aos equipos de NL dos centros de ensino.
- ✓ A mudanza nos cursos de formación en lingua galega, o sistema CELGA define a aprendizaxe en termos de capacitación comunicativa, homologándonos coa formación noutras linguas.
- ✓ Activouse a Comisión Interdepartamental da Xunta de Galicia, con reunións a distintos niveis que están procurando concertar diferentes actuacións de carácter transversal. Considero moi razoábel que as primeiras accións se dirixiran cara aproveitar as propias potencialidades da Administración Autonómica (estratexia de dentro cara a fora).
- ✓ A oferta para a ~~escolarización~~ escolarización en galego na primeira infancia, especialmente a introdución do galego como lingua da rede pública de escolas infantís. O momento da adquisición da linguaxe é clave para a reprodución da lingua galega e para que o conxunto das nenas e nenos estea familiarizados con esta lingua.
- ✓ O importante aumento de recursos tecnolóxicos en lingua galega. Así como a dinámica de promoción do galego no referido á sociedade da información: TIC, contidos nas WEB, a proposta do dominio .gal, etc.
- ✓ Promover a creación e a xeración de contidos culturais en lingua galega. Facer accesíbeis ao conxunto da poboación recursos culturais diversificados neste idioma. Tamén a proxección internacional da cultura galega, e a xeración dun tecido económico arredor da cultura en lingua galega.
- ✓ Unha actuación integrada no ámbito empresarial, a través dos servizos que se ofrecen desde a Confederación de Empresarios de Galicia
- ✓ Reorientación de algunha programación dos medios públicos galegos, dirixidos a atraer xente nova sen reducir a audiencia de sempre, como no caso da radio galega.
- ✓ Establecemento de cláusulas que condicionen os apoios públicos a utilización dun mínimo comunicación pública en idioma galego, salvagardando os dereitos dos consumidores . como no caso do comercio-.

Do lado das carencias poderíamos comentar:

- ✓ Unha actuación máis decidida da Secretaría Xeral de Política Lingüística que puidese exercer un novo liderado social neste campo, incorporando ao diferentes actores a unha estratexia pública concertada.
- ✓ Establecer os medios para poder facer cumprir as normativas legais sobre o galego, especialmente no ensino.
- ✓ A actuación coordinada entre as diferentes Administración, especialmente o tan nomeado Consorcio coas Administracións locais; o que permitiría unha coordinación multinivel

gañando en eficiencia e diferenciación por tipos de contextos; este Consorcio tamén facilitaría unha mellor dotación e cualificación de profesionais neste campo.

- ✓ As axudas aos medios de comunicación privados, continúan carecendo de efectos perceptíbeis na evolución dos usos do idioma galego.
- ✓ Falta explorar en varios ámbitos o efecto social da galeguización da Administración.
- ✓ Continúa habendo dificultades graves en certos ámbitos tradicionalmente renuentes á incorporación do idioma galego; a Mesa pola NL facilitou o dato de que as sentenzas en galego representa o 7% do total.
- ✓ Necesidade de acordos estratéxicos como plans, pactos sociais que se elaboren en colaboración cos propios sectores; que permita ensamblar a acción pública coa social
- ✓ Producción de materiais en lingua galega, máis orientada á atender eficientemente as necesidades de maior importancia social.

Considero que segue sendo o momento de promover grandes consensos, que incorporen nunha estratexia compartida aos principais actores: as forzas políticas galegas, os axentes de promoción da lingua galega na sociedade, os axentes representativos da sociedade galega, incluíndo as institucións máis relevantes. En períodos anteriores había unha certa confusión sobre a maneira de acadar este consenso. A procura dunha boa receptividade das accións da política lingüística . cando menos que non se dese un rexeitamento activo- adoitaba ir ligado á lasitude, evitar problemas conxugando un alto nivel de compromiso e un baixo nivel de intervención. Entendo que evitar a crispación social en materia de linguas é un obxectivo valioso para a sociedade galega e para o propio proceso de normalización lingüística, pero este debe fundamentarse en consensos fortes sobre bases sólidas: compromisos integradores para o conxunto da sociedade.

2ª parte: A democracia nas Políticas Lingüísticas.

Reflexión sobre os fins da política lingüística en Galiza.

Na segunda parte vou mudar de linguaxe, e vou introducirme en campos pouco transitados polo mundo das análises sobre as linguas por esta latitudes. Nesta sección intentarei desenvolver razoamentos que fundamenten o "para que" do uso do idioma galego. A maioría das discusións na nosa Comunidade circunscríbense ao "porqué" a lingua galega está na situación actual (explicación sociolingüística) e o "como" da intervención (a normalización lingüística). O "para que" cambia en parte o foco da cuestión, xa non se concentra en como pode mellorar a lingua galega, senón en que beneficios poden tirar as persoas que utilizan esa lingua.

Procurarei facer unha reflexión aberta sobre cales son as razóns que avalan a intervención pública en favor da lingua galega. Falo de reflexión aberta no sentido de non estar prefixada, e tamén polo feito de ser unha tentativa inicial de abordar argumentos %universais+ sobre o *para que* da promoción pública da lingua galega, e cales serían as intervencións lícitas das Administracións públicas. Creo conveniente reflexionar de maneira aberta sobre os *fins* da normalización lingüística, e polo tanto abordar a razoabilidade da política lingüística en Galiza.

Obviamente a razón está presente nos argumentos da normalización lingüística, o que sucede é que estas razóns son maioritariamente de carácter instrumental. É dicir, a racionalidade aplícase ao medio a través do cal debemos chegar a unha situación desexada, pero raramente se valora a bondade dos fins que se perseguen; o que tamén sucede de forma habitual noutros ámbitos sociais e políticos. Os argumentos que se recollen no presente texto atenden fundamentalmente a razoabilidade dos mesmos, e non á súa racionalidade instrumental. Dito de forma máis concreta, máis que reflexionar sobre a mellor forma de chegar á normalización da lingua galega, pensamos en cales son os obxectivos que se deben perseguir en materia de lingua en Galiza e cales son as vías lícitas para acadalos.

Tamén creo necesario introducir a cultura da razoabilidade noutro sentido, e transitar da lóxica da evidencia á lóxica da argumentación; incorporando as razóns de carácter universal na promoción do idioma galego. Considero que non se debe ter medo ao debate aberto, introducindo as discusións do plano internacional, e promover razóns substantivas, non só as razóns de carácter instrumental para un obxectivo prefixado; a cuestión sería achegar novas razóns e apuntalar as supostas evidencias nos debates sobre a lingua galega.

Porque e de que maneira as administracións públicas deben promover a lingua galega.

Poderes públicos e linguas.

O primeiro que cabe dicir é unha obviedade, os poderes públicos non son neutros en materia lingüística; ~~se~~ é posíbel e incluso recomendábel que un Estado permaneza neutral respecto da etnicidade ou da relixión, non é posíbel facelo coa lingua+ (IDH 2004). E isto por varias razóns: primeiro porque os Estados se comunican nunha ou varias linguas determinadas; segundo porque oficializan o seu uso e obrigan aos seus cidadáns a que a/s coñezan, e cales deben ser utilizadas no espazo público -pe. polos medios de comunicación-, e tamén definen como deben ser aprendidas e utilizadas no ámbito educativo. En moitos sentidos o Estado está obrigado a facer unha xestión das linguas que operan no seu territorio, máis ou menos consciente.

O Estado moderno caracterizouse por ser un Estado nacionalizador, é dicir, procurou que o conxunto dos seus subditos -posteriormente cidadáns- dispuxesen dunhas características culturais homoxéneas. A diferenza do poder medieval, ou do poder dos imperios, o Estado moderno procurou unha correspondencia cultural cos límites do seu territorio, a creación dunha nación axustada ás súas fronteiras (E. Gellner). En palabras de Will Kymlicka, ~~os~~ Estados-nación non apareceron no principio dos tempos e tampouco xurdiron da noite á mañá: son o produto de meticulosas políticas de construción nacional, adoptadas polos Estados para difundir e robustecer o sentimento vinculado á condición de nación. Estas políticas inclúen currículos educativos nacionais, respaldo para uns medios de comunicación nacionais, adopción de símbolos nacionais e de leis sobre a lingua oficial, leis de cidadanía e naturalización, etc. Por esta razón, quizá sexa mellor describir a estes Estado como ~~Estados~~ de construción nacional+ ou como ~~Estados~~ nacionalizantes+ en lugar de facelo como ~~Estados~~ nación+.

No caso español, é ben coñecido o carácter obrigatorio do castelán, e as trabas para o uso da lingua galega ata épocas recentes. Os poderes públicos do Estado buscaban a homoxeneidade lingüística e cultural nos límites do Estado-nación, para o que desenvolveron políticas asimilacionistas semellantes á da maioría dos Estados europeos. Podía haber certa diversidade interna sempre e cando non tivese significado político de diferenza, e sempre que se apreza como xerarquicamente inferior á lingua española por antonomasia: o español.

Por suposto, a Constitución habilitou un marco que permitía desenvolvementos estatutarios que amparasen a protección xurídica das demais linguas do Estado; establecendo diversas consideracións: ~~o~~ castelán é a lingua española oficial do Estado. Todos os españois teñen o deber de a coñecer e o dereito de a usar+; o carácter cooficial das outras linguas se así se define nos estatutos, o principio territorial que circunscribe ás outras linguas ao ámbito da súa comunidade autónoma.

A implantación dunha política lingüística en Galiza hai que enmarcala a partir deses antecedentes: o castelán é a lingua do Estado, define este idioma como oficial para todo o territorio, e establece a pauta do ~~normal~~: un Estado = unha lingua, e o que se escape de aí é unha anomalía á que hai que procurarlle un acomodo nun Estado democrático. Establecese unha especie de política lingüística de oficio (por defecto): de entrada o castelán é o idioma de obrigado coñecemento para toda a poboación española, e presuponse que toda comunicación no espazo público debe ser en castelán en todo o territorio español; calquera variación desta pauta hai que argumentala en boa medida como unha excepción á norma xeral.

Os estatutos de autonomía definiron este desenvolvemento constitucional procurando que as institucións das Comunidades Autónomas con lingua propias se erixisen nas principais valedoras das mesmas. En Galiza hai política lingüística en boa medida porque hai institucións autonómicas.

Resta por analizar como o aparato autonómico tamén operou como un axente nacionalizante+ asentado nunhas fontes de lexitimidade diferentes ás do Estado central, nas que a lingua galega tivo un importante papel.

Distribúense de xeito tácito os papeis das Administración na protección de cada lingua: as institucións centrais do Estado deben ser as valedoras preferentes da lingua castelá, e as institucións autonómicas das linguas propias de cada Comunidade; o que sucede é que a actuación do Estado central é a penas perceptíbel, e só apreza como políticas de promoción dunha lingua as autonómicas

Política lingüística democrática.

Todos os Estados están obrigados a realizar algún tipo de xestión das linguas, pero non todas son igualmente democráticas. Neste apartado analizamos diversos requirimentos para que unha política lingüística poda considerarse democrática; de entrada hai que ter en conta que a receptividade cara estas políticas ten un carácter dinámico, no que o marco social interacciona coas propias actuacións públicas. En termos de François Grin na oferta de políticas hai que ter en conta a demanda de políticas.

Aquí imos expoñer de que maneira a política lingüística é unha responsabilidade dos poderes públicos para facer efectivos os dereitos de todos os cidadáns, ou salvagardar un ben que ten un valor público para o conxunto da sociedade. Pero os fundamentos morais da democracia pluralista e o liberalismo político .cos que case todos/as coincidimos- indican que as persoas deben ser capaces de formar o seu propio sentido do ben (J. Rawls), e por tanto, para os poderes públicos democráticos non son lícitas .moralmente aceptábeis- todas as formas de promoción dunha lingua; como ben dicía John Locke: %a fe imposta politicamente é un absurdo que non pode compracer a Deus+

Liberdade cultural, linguas e desenvolvemento humano

As linguas a favor dos galegos e galegas

Considero un requirimento democrático central que a política lingüística de desenvolva en favor dos galegos e galegas (Amartya Sen). Isto pode semellar unha perogrullada pero é bastante habitual que os humanos nos alleemos das nosas propias creacións, e estas cobren unha natureza que se volve contra nós.

Isto tamén sucede no caso das linguas. É frecuente que utilicemos versións reificadas das linguas, de maneira que consideremos os obxectivos lingüísticos un fin para o que as persoas que o utilizan son o instrumento portador. Neste texto, mudamos o enfoque: os/as falantes somos portadores dun ben, e por tanto instrumentos para continuación dese ben; pero a cuestión relevante é como ese ben pode ser valioso para as persoas que o teñen e para os seus descendentes. Desde este punto de vista as linguas son valiosas na medida en que o son para as persoas e as comunidades que as falan; fundamentamos este argumento nas ideas *desenvolvemento humano* e *liberdade cultural* que utilizan o Programa de Nacións Unidas para o Desenvolvemento (PNUD) e a Organización das Nacións Unidas para a Educación, a Ciencia e a Cultura (UNESCO), recollido de forma extraordinaria no *Informe sobre desenvolvemento humano 2004, A liberdade cultural no mundo diverso de hoxe*.

%o desenvolvemento humano é o proceso polo cal se amplían as opcións da xente para que esta faga e sexa o que valora na vida+; deste xeito, outros procesos que inflúen no desenvolvemento humano como o crecemento económico son importantes pero de ningunha maneira exclusivos, este concepto máis integrador trae as persoas e as súas vontades a primeiro termo, e por iso as dimensións culturais e identitarias cobran un novo valor, en canto xeradoras de sentido para os seres humanos.

%a liberdade cultural constitúe unha parte fundamental do desenvolvemento humano posto que, para vivir unha vida plena, é importante poder elixir a identidade propia .o que un é- sen perder o respecto polos demais ou verse excluído de outras alternativas+. A modernidade defínese pola

autonomía, pola liberdade de elección individual, pero esta hai que considerala nun sentido amplo, %a liberdade cultural é que a xente poda vivir e ser aquilo que escolle e contar ademais coa posibilidade adecuada de optar tamén por outras alternativas+.

A concepción que facemos aquí das linguas e as políticas lingüísticas ten que ver con estas ideas: como definimos unha política lingüística que amplíe as capacidades humanas das galegas e galegos, considerando de forma substantiva a súa vontade, e as posibilidades de optar. Isto, ao meu xuízo, fundamenta unha actuación decidida en favor da lingua galega, para que sexa unha opción efectiva que se converta nunha oportunidade real para a cidadanía galega. Pero tamén acouta cales son accións públicas lícitas na promoción das linguas, e cales son os límites da normalización lingüística en canto enxeñería social. A primacía da autonomía persoal, e a consideración kantiana das persoas como un fin en si mesmo, fan que estableza unha certa prevención cara a reificación das linguas, %a liberdade cultural consiste en ampliar as opcións individuais e non en preservar valores nin prácticas como un fin en si cunha lealdade cega cara as tradicións+.

Porque é bon falar en galego.

Neste apartado imos argumentar máis en concreto cal é o valor que pode ter a lingua galega para as galegas e galegos, globalmente para a nosa sociedade e para o conxunto da humanidade. No mesma liña que o exposto anteriormente, mostramos en que sentido a promoción pública da lingua galega pode comprenderse como un factor de desenvolvemento humano.

O valor para as persoas

O plurilingüismo amplía as capacidades das persoas.

A Unión Europea indícanos que %o termo multilingüismo aplica-se a uma situação na qual diversas línguas são faladas numa dada área geográfica e à capacidade de uma pessoa dominar várias línguas. Assim, o multilingüismo é uma característica-chave da Europa em ambas as suas acepções.

As vantagens de conhecer línguas estrangeiras são inquestionáveis. A língua é via para a comprensión de outros modos de vida, o que, por sua vez, abre o caminho para a tolerância intercultural. Além disso, as competências lingüísticas tornam mais fácil trabalhar, estudar e viajar através da Europa e permitem a comunicação intercultural.+.

Tamén establece como: %Factores determinantes numa sociedade multilingue:

- O objectivo a longo prazo de que todos os cidadáns da UE falem dúas línguas para além da sua língua materna
- Aprendizagem de línguas ao longo da vida desde uma idade muito precoce
- A importância da educación+.

A campaña da Universidade de Vigo: *Europa é plurilingüe, quen sabe galego sabe algo máis*, recolle de forma sintética os beneficios do plurilingüismo no referente á ampliación das capacidades cognitivas, capacidades de aprendizaxe, e en xeral un ensanchamento das oportunidades en sentido amplo. %A experiencia en moitos países mostra que a educación bilingüe que combina a instrución na lingua materna co ensino na lingua nacional dominante, abre oportunidades educacionais e de outro tipo.+ (IDH 2004). E como ben di o mencionado documento "ninguén terá liberdade para falar/escribir entre varias linguas se só sabe falar e escribir unha. Non pode haber liberdade lingüística sen coñecemento lingüístico."

Multilingüismo aditivo.

O conxunto das políticas lingüísticas desenvolvidas en Galiza, mesmo as propostas máis ousadas neste sentido, son políticas tendentes a procurar o bilingüismo, comprendido como unha forma na que o conxunto da cidadanía dispón de xeito efectivo de dúas linguas. Ao meu xuízo, as accións públicas, privadas e sociais de promoción do idioma galego teñen o bilingüismo como meta social; outra cousa é que para acadar este obxectivo os poderes públicos deban actuar decididamente en favor do galego, para compensar a desigualdade estrutural de partida entre as diferentes

comunidades de falantes. Ten xerado grande confusión a utilización do termo bilingüismo, non como un obxectivo social, senón como forma de actuación pública que trata de xeito formalmente equiparábel dúas realidades cunha desigualdade real de fondo.

Xa teño comentado que en Galiza a única sociedade monolingüe imaxinábel é en castelán, e que na práctica os galego falantes somos os bilingües reais. As accións en favor do galego son accións para que Galiza sexa unha comunidade efectivamente bilingüe; por iso, un non acaba de entender como este termo xunto a outros como liberdade, tolerancia, etc., son valores socialmente hexemonizados polos detractores da normalización lingüística.

É importante comprender a promoción do idioma galego como unha estratexia para aumentar as capacidades humanas; dito en negativo, que non reducimos as oportunidades relacionadas co uso do castelán. Como sinala Will Kymlicka as desigualdades no acceso á unha lingua privilexiada eran un dos principais orixes de outras desigualdades sociais. A igualdade social só podería acadarse a través da igualdade na aprendizaxe e o uso da lingua+. Entendo que a promoción do idioma galego non debe identificarse cunha mingua das posibilidades que nos ofrece o castelán, non só porque sexa pouco realista, senón porque estaríamos pechado portas ás galegas e galegos. En todo caso, non hai ningunha base empírica que poda sustentar ese futuríbel; o que sabemos a día de hoxe e que as persoas que dispoñen de altas destrezas en lingua galega, tamén as teñen en lingua castelá.

Identidade expresiva, a lingua galega e a identidade como proxecto.

O cambio cultural que se está a producir nas sociedades occidentais asigna maior importancia aos *valores de autoexpresión*. Estes valores dan crecente importancia ás liberdades políticas e civís da democracia, que ofrece máis liberdade ás persoas para perseguir a liberdade de expresión e autorrealización. Os novos valores de autoexpresión transforman a modernización nun proceso de desenvolvemento humano ao fomentar unha sociedade que está cada vez máis centrada nas persoas. Velaquí un reflexo dunha transformación humanista da modernidade. (...) Unha maior enfase nos valores de autoexpresión conduce á xente a demanda de defender a liberdade de elección+(Inglehart & Welzel)

Na sociedade moderna, a identidade non é algo dado, unha mera adscrición a un colectivo, senón que é un exercicio de liberdade de opción no que se conectan elementos dunha traxectoria vital ou colectiva cun proxecto que te vincula a determinada comunidade humana. A identidade cobra sentido cando hai posibilidade de opción, "Despois de todo, preguntar "quen es ti" só cobra sentido cando se cre que un pode ser alguén diferente ao que é" (Zygmunt Bauman). Que un opte polo que ten máis próximo, polo propio+non deixa de ser unha opción, %acluso a decisión de afirmar unha identidade minoritaria adquirida ao nacer non é xa unha actitude natural senón que se converte nun acto de elección ante toda unha gama de alternativas accesíbeis+(Rainer Baubök)

A feliz expresión adoptada por Xan Bouzada e Anxo Lorenzo de *lingua de liberdade*, sintetizaba moi ben os novos usos da lingua galega; o idioma aparece como un compoñente dunha identidade expresiva, que os suxeitos utilizan como unha maneira de mostrarse no mundo. Pero a identidade tamén é complexa -múltiple e variable- e muda en función dos contextos e dos %outros+ sobre os que se define o %eu+. Ademais non é algo simplemente externo, no que as persoas se relacionan co mundo exterior, é algo constitutivo do propio %eu+ a identidade é un proxecto sempre en proceso. Neste sentido, desde estas liñas alentamos a promover a consciencia da propia identidade; se a identidade non é só o que un é senón como un/ha se vai facendo . en relación co entorno-, cobra moita relevancia a reflexividade. Unha identidade reflexiva que poña en relación o que un/ha é co que un/ha ambiciona ser, a identidade debe ser tamén unha estratexia emancipadora que nos permita mellorar na vida.

A lingua galega e a potencialidade da comunicación lusófona.

É unha oportunidade extraordinaria . que rompe en parte a consideración do galego como lingua minoritaria- o vínculo que ofrece o idioma galego para conectarnos con un espazo comunicativo internacional nunha das linguas máis faladas do mundo. Neste sentido deberíamos estreitar a

relación simbólica co mundo lusófono, e incrementar de xeito importante os intercambios comunicativos entre as comunidades de lingua portuguesa e Galiza. Ao meu xuízo, deberíamos desconnotar ideoloxicamente esta conexión, e apreciar a potencialidade para a cidadanía galega . que a Comunidade Estremeña nos leve a dianteira neste ámbito débese a un complexo un tanto absurdo-, non aproveitala limita as oportunidades das que os galegos e galegas xa poderían dispor con escaso esforzo suplementario. Obviamente este lazo ten proveito para a sociedade galega en diversas dimensións, sendo especialmente interesante para reforzar os nosos vínculos coa eurorexión Galiza - Norte de Portugal, e tamén potencialidade de Brasil para a nosa relación con América.

O valor para a comunidade

Sustantabilidade: valor público da lingua.

Para expandir as liberdades culturais, requírense políticas explícitas que aborden as negacións das liberdades culturais+ (IDH 2004), as políticas lingüísticas en Galiza abordan esta situación. Para que unha comunidade cultural minoritaria+ exista como opción é necesario que as institucións velen pola súa supervivencia. As maiorías teñen dereito a utilizar os poderosos recursos do estado moderno para manter e desenvolver a súa cultura nacional (W. Kymlicka).

No noso caso, as institucións do autogoberno deben salvagardar a lingua galega como un valor público a protexer, algo valioso que debe desenvolverse para que poda ser unha alternativa que permaneza viva para os habitantes de Galiza presentes e futuros. A sustentabilidade dunha comunidade lingüística (A. Bastardas) quere dicir salvagardar un compoñente valioso para as persoas.

O concepto de lingua propia, pode ser considerado neste sentido, os poderes públicos galegos son os encargados de velar polo seu desenvolvemento da lingua como un ben público intanxíbel valioso para o conxunto da comunidade, e como unha opción efectiva na nosa sociedade. As institucións públicas galegas deben garantir a sustentabilidade da mesma.

Dignidade igualitaria e integración social.

A idea de liberdade cultural inclúe a igualdade efectiva de oportunidades; isto precisa políticas de acción positiva para compensar as desvantaxes estruturais, en termos constitucionais remover os obstáculos+ que manteñen a discriminación social. A política lingüística procura, entre outras cousas, velar polo dereito dos galego falantes á utilizar a súa lingua en todos os ámbitos da vida . dereito que teñen garantido os casteláns falantes en Galiza-.

Ademais a promoción da lingua galega ten en Galiza, unha dimensión de inclusividade simbólica e de integración social, recoñecer unha lingua implica máis que a súa mera utilización. Simboliza o respecto polas persoas que a falan, a súa cultura e inclusión total na sociedade+ (W. Kymlicka). Ten un valor importante para a cohesión social e territorial das galegas e galegos.

Fronte a *identidade negativa* aínda presente no noso país, a política lingüística ten un compoñente de promoción da dignidade igualitaria e a identidade positiva de todas as persoas. Unha *política de recoñecemento* (Charles Taylor) outorga unha igual dignidade aos falantes da lingua que ten unha consideración social desprestixiada. Os poderes públicos deben actuar sobre unha das fontes de discriminación social que opera na sociedade galega.

En moitos sentidos o galego é a lingua do pobo, a énfase na importancia do pobo+ representa unha fonte de dignidade para todos os individuos, sexa cal sexa a súa clase. (...) O uso da lingua do pobo é unha confirmación de que a comunidade política pertence en realidade ao pobo e non á elite. De modo que non debera sorprendernos que a maioría das persoas sintan un profundo vínculo emocional co vernáculo, un vínculo que vai máis alá do interese puramente instrumental+ (W. Kymlicka)

O valor para a humanidade

Diversidade cultural

A diversidade consiste en apreciar o valor externo da cultura para os que non pertencen a ela, pero tamén ten un valor para os individuos en canto accesibilidade a outras culturas asociadas a grupos diferentes do propio. É dicir, creo que a importancia da diversidade non ten que ver coa %diferenza+ cultural, máis coa ampliación das oportunidades das persoas a través do diálogo intercultural.

En palabras de Rainer Baubök %o valioso da diversidade non é simplemente a diferenza, senón o feito de que proporciona oportunidades de comunicación entre formas de vida elixidas e reflectivas. Non hai por tanto xustificación algunha para impor a diversidade segregando grupos e animándoos a procurar preservar prácticas culturais tradicionais. A diversidade accesíbel e algo que se opón tanto á uniformidade a través da asimilación como á diferenza a través da segregación+. Entendo que as sociedades modernas non poden comprender as culturas como totalidades holísticas, e por tanto, a diversidade é algo constitutivo de calquera sociedade moderna, que pode reforzar por consideralo algo valioso a través do diálogo con %outras culturas+.

Peche

Poda que o exercicio que acabo de facer non achegue novos argumentos para a promoción da lingua galega, e que vaia máis ben na liña de lexitimación do que hai. En todo caso creo que é útil apuntalar as razóns da normalización lingüística que están na base da intervención pública das nosas institucións.

Como diría Will Kymlicka %os liberais igualitaristas desexan ser tomados en serio, e tipicamente concíbense a si mesmos como articuladores das normas e valores básicos da cultura política existente, máis que como creadores dun sistema utópico de valores que nada ten que ver coas conviccións da xente+. Creo que é un exercicio que debemos facer, pretencioso pero necesario.